

de
rivier
van
herakleitos

een
eigenzinnige
visie op

de **Etienne Vermeersch
& Johan Braeckman**
wijsbegeerte

Met medewerking van
Freddy Mortier & Tim De Mey

Houtekiet
Antwerpen / Amsterdam

There are more things in heaven and earth, Horatio,
Than are dreamt of in your philosophy.

Shakespeare, *Hamlet*, 1, 5

INHOUD

Woord vooraf	7
HOOFDSTUK 1	
Kennis, wetenschap en wijsbegeerte	13
HOOFDSTUK 2	
De pijlers van het westerse denken in de Oudheid en de Middeleeuwen	49
HOOFDSTUK 3	
Ontstaan van de natuurwetenschap en van het nieuwe wereldbeeld	103
HOOFDSTUK 4	
Moderne filosofie	119
HOOFDSTUK 5	
Het Duitse idealisme	163
HOOFDSTUK 6	
Negentiende-eeuwse filosofie in de ban van Hegel	181
HOOFDSTUK 7	
De ideologieën	205
HOOFDSTUK 8	
Ontwikkeling van de wetenschap 1800-1960	225
HOOFDSTUK 9	
Filosofie in de negentiende eeuw	255

HOOFDSTUK 10	
De twintigste eeuw tot de 'golden sixties'	285
HOOFDSTUK 11	
Filosofie in de tweede helft van de twintigste en het begin van de eenentwintigste eeuw	343
Dankwoord	411
Bibliografie	413
Personenregister	421
Zakenregister	428

WOORD VOORAF

Het menselijk brein is een wonderlijk orgaan. Men kan het, als het uit de schedel wordt gelicht, makkelijk met één hand vasthouden, hoewel het uit miljarden cellen bestaat. Niets aan de buitenkant, noch aan de binnenkant doet vermoeden dat dit vreemde object de kernaspecten van het mens-zijn bevat: de verwerking van prikkels van buitenaf tot kwalitatieve, bewuste gewaarwordingen; het vermogen tot denken, redeneren, mijmeren, dagdromen; de ervaring van emoties zoals angst, schaamte of trots; het besef van een eigen identiteit en het erkennen van andere identiteiten, gekoppeld aan andere breinen; zelfs het naar zichzelf verwijzende vermogen tot nadenken over de vraag hoe het brein tot dit alles in staat is, is een van de vele vermogens ervan.

We staan er maar zelden bij stil hoe verbluffend al die vermogens zijn. We openen 's ochtends onze ogen en zien de wereld in kleuren, in beweging en in dimensies. Wat lijkt meer vanzelfsprekend? Het is pas de laatste decennia, door de ontwikkeling van disciplines zoals de cognitieve en computerwetenschappen, dat we de enorme complexiteit achter deze vermogens een beetje begrijpen. Zo zijn alleen al bij visuele waarneming enkele tientallen breinfuncties betrokken. Als één daarvan niet langer functioneert, dan ziet men de wereld niet langer in kleur, of ziet men enkel de linker- of rechterhelft van voorwerpen, of lijkt beweging zich sprongsgewijs voor te doen. Het merendeel van onze andere mentale vermogens heeft een even complexe, voor ons zo goed als onzichtbare infrastructuur. Denk aan ons

geheugen, ons taalvermogen, onze verbeelding, het abstract redeneren, het vormen van morele opinies, de interpretatie van de gedachten en intenties van anderen, en onze ruimtelijke oriëntatie.

In verhouding tot onze respectieve lichaamsgewichten, is ons brein drie keer zo groot als dat van onze nauwste evolutionaire verwanten, de chimpansees. Hoewel het slechts twee procent van ons lichaamsgewicht uitmaakt, verbruikt het maar liefst twintig procent van onze energie. Over de precieze redenen voor de evolutie van dit zeer bijzondere orgaan, wordt fel gedebatteerd. Het is wellicht redelijk om te veronderstellen dat ons brein in de eerste plaats eigenschappen heeft die nuttig waren om, in de loop van miljoenen jaren evolutie, de talrijke problemen aan te pakken die verband houden met overleven en voortplanten. Wat dat betreft lijkt ons brein op dat van alle andere organismen die in het bezit zijn van een brein. Maar het onze verschilt ook sterk van dat van andere dieren: de vermogens, de complexiteit en de structuur ervan stellen ons op een of andere manier in staat om na te denken over dit alles, inclusief over onszelf en zelfs over de vraag waarom wij dit doen. Het geeft ons, dankzij eigenschappen als natuurlijke taal, een onvergelijkbaar vermogen tot het ontwikkelen van cultuur. Dat betekent dat we op niet-erfelijke wijze informatie kunnen doorgeven; het geeft ons een talent voor onder meer artistieke expressie, technologie, wiskunde, wetenschap en literatuur, met inbegrip van de neiging tot nadenken over de oorsprong, de betekenis en het waarom van al die vermogens. Dit alles maakt het menselijk brein, ook al brengt het enigszins onbescheiden deze gedachte zelf tot uiting, tot de meest bijzondere vorm van georganiseerde materie die er bestaat, in elk geval in ons zonnestelsel.

Maar het brein is ook kwetsbaar, zowel fysiek als op een andere wijze. Vanuit evolutionair oogpunt kunnen we verwachten dat het vooral goed is in het oplossen van problemen waarmee het in het verleden veelvuldig is geconfronteerd. Problemen die, onder andere, te maken hebben met de sociale context: familie, vrienden, partners, rivalen en vijanden; verder problemen die betrekking hebben op gezond en ongezond voedsel, veiligheid en gevaar, conflicten en samenwerking.

Waar het brein niet goed in is, is in het oplossen van problemen waar het in het verleden zelden of nooit mee te kampen had: bijvoorbeeld louter theoretische problemen over de aard van tijd en ruimte; over de organisatie van miljoenensteden; over de structuur van

subatomaire deeltjes en die van de kosmos; problemen omtrent logische paradoxen; het gebruik van spitsstechnologie, of het omgaan met niet-afbreekbare stoffen en kernafval. Het maakt het brein kwetsbaar voor 'besmetting' met 'inzichten' die fout zijn, bijvoorbeeld dat de aarde plat is; dat ze zich in het centrum van het heelal bevindt; dat de mens een kleine zesduizend jaar geleden is geschapen, en dergelijke meer. Misschien was het in de loop van de menselijke evolutie zelfs voordelig om allerlei foutieve denkbeelden aan te hangen. Zo strookt een stilstaande, platte aarde beter met ons 'gezond verstand' en onze dagelijkse waarneming. Het is geen toeval dat het voor kinderen, maar ook voor veel volwassenen, moeilijk te doorgronden is dat mensen aan de 'andere kant' van de aarde toch niet het gevoel hebben ondersteboven te lopen. We 'weten' dat de aarde rond is, maar het is alsof ons brein niet helemaal geschikt is om zoiets te begrijpen. Het is al evenmin toeval dat we pas recent methodes ontwikkelden om ons in dergelijke lastige kwesties niet langer te laten misleiden door de 'normale' werking van het brein. Die 'normale' werking zegt ons dat de aarde plat is en stilstaat, maar dankzij moderne methodes en inzichten, overigens ontstaan in datzelfde brein, weten we dat ze beweegt en rond is.

Die methodes en inzichten zijn ontwikkeld door de wetenschap en de wijsbegeerte, en de wijze waarop ze ontstonden en evolueerden vormt het onderwerp van dit boek. De filosoof, wiskundige en logicus Bertrand Russell zei ooit dat wijsbegeerte "een hardnekkige en koppige poging is om zo helder en redelijk mogelijk te denken". Wij proberen in dit boek uit te leggen wanneer, waar, hoe en waarom men hiermee systematisch is begonnen. Vanzelfsprekend denken mensen al heel lang na over problemen die niet louter met overleven en voortplanting te maken hebben. De schitterende afbeeldingen van dieren en symbolen op de wanden van de grotten van Chauvet, Lascaux en Altamira zijn tienduizenden jaren oud. Niemand weet wat ze precies betekenen, maar ze zijn ongetwijfeld het product van mensen die tot een beschaving behoorden waarin men zich vragen stelde van ethische, van metafysische en van algemeen filosofische aard.

Toch is het naar alle waarschijnlijkheid pas in de zesde eeuw v.o.t. (voor onze tijdrekening) dat men ten gronde de vraag naar de *betrouwbaarheid* van opvattingen en meningen, van intuïties en van overgeleverde kennis is gaan stellen. In het Griekenland van die periode ontstond het inzicht dat de kwaliteit van argumenten er toe doet;

dat men niet louter kan verwijzen naar bijvoorbeeld dogma, traditie of autoriteit. Niet toevallig leidde dat tot het ontstaan van de wiskunde, en meteen ook van de wijsbegeerte. Eveneens in het oude Griekenland werden enkele relatief eenvoudige wetenschappelijke inzichten naar voren gebracht, maar het is pas in de zeventiende eeuw dat de experimentele methode werd ontwikkeld: het inzicht, en bovendien ook de methode hiertoe, om op rationele wijze betrouwbare kennis te verwerven. Veel problemen die daarvóór tot de wijsbegeerte behoorden, kon men van dan af aan wetenschappelijk behandelen. Dit proces is nog steeds gaande. Het is begonnen bij de ontwikkeling van de natuurwetenschappen, maar gaandeweg werd duidelijk dat men, in meer of mindere mate, eenzelfde aanpak ook op andere domeinen kan toepassen. Niettemin blijven er vele problemen bestaan – en er komen ook nieuwe bij – waarvan niet duidelijk is wat de wetenschappelijke methode is om ze aan te pakken of op te lossen. Misschien is voor dergelijke problemen de juiste methode nog niet gevonden, of is het zelfs voor altijd onmogelijk om die te vinden. Dergelijke problemen, waarover onduidelijkheid heerst over de wetenschappelijke oplossingsmethode, behoren tot de wijsbegeerte.

In dit boek geven we onze visie op de geschiedenis van de pogingen om betrouwbare kennis te verwerven. We noemen die visie ‘eigenzinnig’, omdat we op meerdere plaatsen ook onze evaluatie en appreciatie geven van de opvattingen die we bespreken. We trachten zo objectief mogelijk te zijn in de weergave van die opvattingen op zich, maar we zijn vanzelfsprekend subjectief in onze inschatting van de waarde en het belang ervan. Toch proberen we dit steeds zo goed mogelijk te beargumenteren, het streven naar rationaliteit, eigen aan de wijsbegeerte, indachtig. We hopen helder genoeg te zijn in onze formulering om, daar waar nodig, weerlegging, verbetering of aanvulling mogelijk te maken.

Er bestaat niet zoiets als ‘de’ wijsbegeerte. Elk overzicht van thema’s, figuren en stromingen weerspiegelt bijgevolg de keuze van de samensteller(s). Er bestaat zelfs geen echte consensus over de specificiteit van de wijsbegeerte, noch over haar belangrijkste vragen of probleemgebieden. In de loop van de geschiedenis waren meerdere filosofen van mening dat hun voorgangers de verkeerde vragen stelden of een foute aanpak hanteerden, om vervolgens dezelfde kritiek te ondergaan van hun opvolgers. Toch denken we dat onze visie op de wijsbegeerte – het streven naar rationele kennis, daar waar nog geen

wetenschappelijke methode bestaat of kan worden toegepast – zeer plausibel is. Om dat zo duidelijk mogelijk te maken bespreken we gaandeweg meerdere wiskundige en wetenschappelijke ontwikkelingen en doorbraken. De wijsbegeerte was steeds nauw verbonden met wiskunde en wetenschap; om goed te begrijpen wat precies de problemen zijn die filosofen bezighielden, is het noodzakelijk om die bredere context te begrijpen.

Vanzelfsprekend kunnen we niet alles in één boek behandelen. Sommige lezers zullen wellicht ontgoocheld zijn dat we diverse filosofen en hun opvattingen niet bespreken, of dat we weinig aandacht geven aan, bijvoorbeeld, kunstfilosofie. Afgezien van plaatsgebrek, is dat te wijten aan onze keuze om vooral kennistheoretische kwesties als rode draad te volgen doorheen de geschiedenis van de wijsbegeerte.

We bespreken diverse vormen van kennisverwerving en maken onze positie ertegenover steeds duidelijk. Hierbij streven we ernaar om dezelfde houding aan te nemen als diegene die de Nederlandse, zeventiende-eeuwse filosoof Spinoza had tegenover menselijke handelingen: ‘Onophoudelijk proberen om ze niet te ridiculiseren, noch te betreuren of verachten, maar om ze te begrijpen’.

Volgens Herakleitos kunnen we geen tweemaal dezelfde rivier instappen en toch kunnen we tweemaal dezelfde rivier instappen: het water is nooit hetzelfde, de bedding wel. De rivier van de westerse wijsbegeerte, die ongeveer 2600 jaar geleden in Griekenland ontstong, heeft in de loop van de eeuwen een groot aantal denkbeelden en denksystemen voorbij laten stromen, maar de bedding, de verwondering om wat men niet begreep en de hunker naar oplossingen is dezelfde gebleven. Wie in dit boek een hoofdstuk openslaat, zal telkens weer met andere antwoorden worden geconfronteerd, maar de vragen zullen, zeker in de diepte, dezelfde zijn.

*Etienne Vermeersch & Johan Braeckman,
Wetteren, oktober 2008*

HOOFDSTUK I

Kennis, wetenschap en wijsbegeerte

1. Wijsbegeerte als wetenschappelijke discipline

Wijsbegeerte, of filosofie, is de studie van die problemen waarvoor we nog geen wetenschappelijke oplossingsmethode hebben. In die zin is het een nogal vreemd bedrijf. In de meeste wetenschappen vindt men een aantal inzichten en uitspraken, vaak geformuleerd in theorieën en wetten, waarover de specialisten het eens zijn. Vooral in de natuurwetenschappen is die eensgezindheid indrukwekkend. Een leerboek over fysica of scheikunde zal in alle universiteiten in Oost en West ongeveer dezelfde inhoud hebben, alleen de omvang van de leerstof en de wijze van voorstellen kunnen verschillen. Een iets geringere, maar toch nog vrij grote consensus bestaat ook in de mens- en cultuurwetenschappen. In de wijsbegeerte daarentegen kan men nauwelijks een probleem vinden dat alle wijsgeren op dezelfde wijze zouden beantwoorden. Zelfs over de vraag *wat* filosofie is en *hoe* we die moeten beoefenen, zijn de filosofen het oneens. Wijsgeren die beweren definitieve waarheden te brengen, of die uitspraken doen zoals: "Het staat filosofisch vast dat..." bedriegen hun lezers of toehoorders.

Ieder filosofisch werk – ook een overzicht van de geschiedenis van de wijsbegeerte – is derhalve tendentiek. Een echt 'objectief' verhaal kun je er niet in vinden, wel de opvattingen van een bepaald individu of van een wijsgerige stroming. Een overzicht van de filoso-

fie kan dus beter niet tot doel hebben dogma's te doen aanvaarden. Het is zinvoller de lezer te confronteren met de wijsgerige problemen van het verleden en het heden en met de pogingen tot oplossing die filosofen hebben uitgedacht. Zo komen we niet alleen tot een kennismaking met deze boeiende gedachtewereld, maar wellicht ook tot een persoonlijke, *kritische* opvatting; dat wil zeggen, een opvatting die tot stand komt nadat men zich bewust geworden is van het problematisch karakter van naïeve denkbeelden.

Het besef dat wij achter onze spontane of via opvoeding opgedane inzichten heel wat vraagtekens kunnen plaatsen, heeft als positief gevolg dat men afstand doet van de *dogmatische* houding, waarin we opvattingen als waarheid aanvaarden zonder ernstige argumentatie. Dat besef kan echter ook leiden tot een verregaand *relativisme* waarin alle houvast zoek is: "U hebt deze mening, ik heb een andere, we hebben allebei evenveel gelijk." Dogmatisme en volstrekt relativisme hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat ze afstand doen van het redelijk denken, van de rationele argumentatie. In het ene geval vindt men argumentatie *overbodig*, in het andere vindt men die *onmogelijk*. In beide gevallen is stuurloosheid in het denken – vaak ook in het handelen – het gevolg. Eeuwenlange ervaring leert dat deze houdingen veelal uiteindelijk leiden tot intellectuele verstarring of tot een vlucht in de kunstmatige zekerheden van pseudowetenschap, bijgeloof of sektarisme. Daar staat tegenover dat een wijsgerige, rationele benadering weliswaar geen definitieve waarheden brengt, maar ons toch een middel aanreikt om heel wat pseudo-waarheden te elimineren.

Dit kan dus geen 'neutraal' boek over wijsbegeerte worden. Zelfs in een strikt historisch overzicht kiezen de auteurs bij voorkeur bepaalde onderwerpen en leggen ze eigen klemtonen. De lezers hoeven dus niet de opvattingen die we in dit boek naar voren brengen zondermeer tot de hunne te maken. Beter laten ze zich ertoe aanzetten zelf dieper over de opgeworpen problemen na te denken en zo nodig nog meer informatie erover te verzamelen, het woord van de Apostel in-dachtig: "onderzoek alles, behoud het goede" (1 Thess. 5,21).

2. Kennis, wetenschap en de indeling van de wetenschappen

2.1 Hierboven hadden we het over de oplossing van ‘problemen’. Daarmee bedoelden we niet alle soorten moeilijkheden die mensen op hun levensweg ontmoeten, zoals ziekte, armoede, liefde-loosheid... we hadden alleen problemen op het vlak van de *kennis* op het oog. Wijsbegeerte is immers een activiteit die gericht is op kennisverwerving, een soort wetenschap in de ruime zin van dit woord. Maar wat bedoelen we met ‘kennis’ en ‘wetenschap’, en op welke wijze onderscheidt de wijsbegeerte zich van andere vormen van kennisverwerving?

Als *kennis* beschouwen we elke voorstelling, elk denkbeeld of elke overtuiging waarvan we aannemen dat die met een zekere ‘werkelijkheid’ overeenkomt. Dat ‘overeenkomen’ van overtuigingen met de werkelijkheid kan onder meer hierin bestaan dat zij ons in staat stellen goede voorspellingen te maken over wat zal gebeuren en dus met succes onze handelingen te plannen. Bijvoorbeeld, wanneer iemand beweert zijn auto te kennen, dan bedoelt hij daarmee dat hij kan voorzien hoe die wagen zich in bepaalde omstandigheden zal gedragen; iemand die een huis goed kent, zal ook in het donker zijn weg daarin vinden; iemand die het gedrag van een hond kent, zal weten hoe ermee om te gaan.

Onder *wetenschap* verstaan we een menselijke activiteit die erop gericht is tot gesystematiseerde en betrouwbare kennis te komen. Dezelfde term verwijst ook naar het resultaat van die activiteit in een bepaald gebied. In die betekenis is ‘een’ *wetenschap* een geheel van uitspraken, wetten of theorieën betreffende een enigszins samenhangend probleemgebied, die aan de volgende eisen beantwoorden: (a) men kan ze mededelen (communiceren) aan andere mensen, (b) ze vertonen een systematisch (geordend) karakter, en (c) er bestaat een controle op de betrouwbaarheid ervan.

Kennis die niet vatbaar is voor communicatie en controle, of die niet gesystematiseerd is, kan geen aanspraak maken op het statuut van ‘wetenschap’. Daarom hoeft niet elke vorm van kennis ‘wetenschap’ te zijn. Zo kan een landbouwer een behoorlijke kennis van ons klimaat hebben zonder die ooit uit te spreken of te systematiseren. Wel nemen we aan dat alle *betrouwbare* kennis in elk geval een wetenschappelijk karakter *kan* krijgen en dat, zodra twijfel ontstaat,

de wetenschappelijke kennis superieur is aan de alledaagse ongecontroleerde overtuigingen.

2.2 Men kan een wetenschappelijke discipline definiëren door een overzicht te geven van de behandelde problemen; met andere woorden, door het *voorwerp*, of het object, van die wetenschap te omschrijven. Daarnaast zijn wetenschappen vaak gekenmerkt door een eigen *methode*, zodat je pas een behoorlijke bepaling (definitie) kunt geven als je ook die methode (werkwijze) verduidelijkt. Voor een definitie van de filosofie is dit onderscheid 'object-methode' van belang.

Traditioneel worden de wetenschappen op basis van de methode in twee grote groepen ingedeeld: de formele wetenschappen en de ervaringswetenschappen.

a. Tot de *formele* of *deductieve* wetenschappen rekent men de logica en de wiskunde. De uitspraken of stellingen die men erin vindt, zijn niet ontleend aan ervaring. Men vertrekt van een aantal basisformules, die men axioma's noemt en door logische afleiding (deductie), volgens vooraf vastgelegde regels, komt men tot stellingen. Deze wetenschappen leren op zichzelf niets over de werkelijkheid rondom ons, maar ze verschaffen ons wel symbolsystemen of *vormen*, die bruikbaar zijn om deze werkelijkheid uit te drukken; daarom noemt men ze 'formeel'.

b. In de *ervaringswetenschappen*, ook empirische of inductieve wetenschappen genoemd, onderzoekt men hoe de werkelijkheid, dat wil zeggen de totaliteit van alle dingen, in elkaar zit. Men noemt ze ervaringswetenschappen op grond van de overtuiging dat betrouwbare kennis over de werkelijkheid slechts bereikbaar is door een beroep te doen op ervaring. In het bijzonder betreft het ervaringsgegevens, of 'empirische data', die we via de zintuigen verkrijgen (eventueel met gebruik van waarnemingsapparatuur). Hoewel je moeilijk scherpe scheidingslijnen kunt trekken, is het nuttig in de ervaringswetenschappen drie deelgroepen te onderscheiden: (1) De *natuurwetenschappen*, zoals natuurkunde, scheikunde, biologie en geologie, die de wetten van de dode materie en van de levende wezens bestuderen; (2) de *gedragwetenschappen* of sociale wetenschappen (ook menswetenschappen genoemd), waarin het gedrag van de mens als individu of in groep wordt onderzocht, zoals psychologie, sociologie en economie; en (3) de *cultuurwetenschappen*, die de producten van de menselijke creativiteit tot voorwerp hebben. Hiertoe behoren filolo-

gie, kunst- en literatuurwetenschap, taalkunde, rechtswetenschap, archeologie en geschiedenis.

3. Natuur-, gedrags- en cultuurwetenschappen

De grenzen tussen (1) de natuurwetenschappen, (2) de gedragswetenschappen en (3) de cultuurwetenschappen zijn moeilijk scherp te trekken. Er bestaan bijvoorbeeld wetenschappen over het gedrag van dieren (dierenpsychologie en ethologie) die bij (1) en (2) thuishoren; de studie van de techniek veronderstelt soms kennis van (1) en (3); de geschiedenis kan men ook als een soort sociologie beoefenen (2 en 3); de menselijke fysiologie en neurofysiologie hebben raakvlakken met de psychologie (1 en 2), enzovoort.

Sommigen maken een onderscheid tussen 'natuurwetenschappen' en 'geesteswetenschappen' (ook 'humane' wetenschappen genoemd); deze laatste moeten dan (2) en (3) omvatten. Dat onderscheid is echter verouderd. Zo staan de methodes van bijvoorbeeld de psychologie dichter bij de natuurwetenschappen dan bij de filologie (studie van teksten), en bovendien is de term 'geest' vaag en misleidend.

In een andere benadering noemt men de natuurwetenschappen, samen met de wiskunde, *exacte* wetenschappen. Ook deze benaming is betwistbaar. Alle wetenschappen moeten streven naar exactheid, dat wil zeggen dat ze een ondubbelzinnige taal dienen te gebruiken. In de ene wetenschap lukt dit evenwel beter dan in de andere. Zo is de natuurkunde exacter dan de biologie, maar sommige takken van de psychologie of de linguïstiek zijn even exact als bepaalde onderdelen van de biologie.

Een zinvol onderscheid is dit tussen 'zuivere' wetenschappen, die alleen op kennis gericht zijn, en 'toegepaste' wetenschappen waarin men wetenschappelijke gegevens en methodes gebruikt om praktische problemen op te lossen en menselijke noden te bevredigen. Zo gebruikt men fysica en scheikunde in de ingenieurswetenschappen; menselijke biologie en fysiologie in de geneeskunde; psychologie in de psychodiagnostiek en psychotherapie; enzovoort.

Ten slotte is er nog de term 'positieve wetenschappen'. Hiermee bedoelde men in de 19de eeuw die wetenschappen die op gegevens – feiten – berusten (m.a.w. de ervaringswetenschappen) in tegenstelling tot de meer 'speculatieve' denkwijzen (bestaande uit 'bespiege-

lingen'). Ook de geschiedenis, de rechtswetenschap, de literatuurwetenschap, steunen echter op nauwkeurig feitenmateriaal, en daarom is dit onderscheid niet erg nuttig. Alleen de speculatieve gedeelten van de wijsbegeerte en de theologie kan men strikt genomen nog 'niet-positief' noemen.

4. Waarom zoeken wij kennis, inzicht?

De levende wezens hebben in de loop van de evolutie allerlei mechanismen ontwikkeld om zichzelf in stand te houden in hun omgeving en om zich voort te planten. Eén van die mechanismen, die men bij veel diersoorten aantreft, is het opdoen en verwerken van *informatie* uit de buitenwereld, dankzij een zenuwstelsel, dat verschillende zintuigen omvat en waarvan het brein het centrale orgaan is. Organismen die in staat zijn tot gedragsaanpassingen op basis van informatie over de wereld rondom zich, kunnen efficiënter hun voedselvoorziening garanderen, gevaren ontlopen en een seksuele partner vinden. Dat voordeel wordt nog groter wanneer ze in staat zijn tot *leren*, wat inhoudt dat eerder opgedane ervaringen het gedrag helpen oriënteren. De beschikking over een informatieverwerkend mechanisme en het vermogen tot leren, zorgen er bij enkele soorten voor dat ze zich een *voorstelling* kunnen vormen van hun omgeving, waardoor ze louter mentaal problemen kunnen oplossen vooraleer een handeling daadwerkelijk uit te voeren. Bij de *mens* heeft dat leer- en voorstellingsvermogen een dergelijk niveau bereikt dat hij onophoudelijk allerlei voorstellingen met elkaar *associeert*. Dankzij de *taal* kan hij die associaties bovendien goed onthouden en ook aan anderen mededelen. Op die manier gaat kennis op niet-genetische wijze van de ene generatie naar de andere over; kortom, zo ontstaat *cultuur*.

De uitbreiding van het kenvermogen heeft grote voordelen voor het plannen en coördineren van de activiteiten, maar er zijn ook nadelen aan verbonden. De tendens tot leren en het met elkaar verbinden van voorstellingen heeft tot gevolg dat voorstellingen die voorkwamen in gevaarsituaties, met dit gevaar worden geassocieerd. Zo ontstaan *symbolen* van gevaar, die *angst* oproepen, ook wanneer er geen echt gevaar aanwezig is. Verder leidt de behoefte om een samenhangend, begrijpelijk beeld van de wereld te vormen ertoe dat we wat zich daar niet toe leent, wat onbekend of vreemd lijkt, als angst-

wekkend ervaren. Bovendien poogt de mens orde en structuur te geven aan de informatie die hij verwerkt. Wanneer dit niet lukt, bijvoorbeeld omdat men niet over voldoende gegevens beschikt, ontstaat het gevaar voor foutieve interpretaties. Een onschuldig voorbeeld hiervan is het 'herkennen' van figuren in wolken; ernstiger wordt het wanneer men bijvoorbeeld onschuldig gedrag van iemand verkeerdelijk interpreteert als bedreigend. Ten slotte is de mens een wezen dat voortdurend moet handelen en keuzen verrichten. Iedere keuze veronderstelt dat er uiteenlopende mogelijkheden zijn die elk hun voor- en nadelen hebben: iedere stap kan dus een misstap zijn. De vrijheid van handelen gaat dan ook gepaard met een gevoel van onzekerheid.

Al deze factoren, die het besef van onzekerheid versterken en soms tot angst leiden, maken het begrijpelijk dat de mens vaak de nood voelt aan inzicht en samenhang, aan cognitieve inhouden met betrekking tot zingeving en aan richtsnoeren voor het handelen die het onbehagen en de angst moeten reduceren.

5. Oorspronkelijke vormen van 'kennis' en 'gedragsregels': taboe, magie, wijsheidsspreuken en mythen

In de 'primitieve' maatschappijen wordt het handelen vooreerst binnen veilige perken gehouden door het *taboe*. Met deze (Polynesische) term verwijst men naar objecten die men niet mag aanraken en handelingen die men niet mag stellen (bv. het taboe van het lijk, van het menstruatiebloed, van het totemdier, van de schoonmoeder, van incestueus gedrag, van moedermoord...). In het algemeen kan men zeggen dat dié objecten taboe zijn, die door een associatie met gevaar, of door hun vreemd en uitzonderlijk karakter, onrust of angst verwekken, en dié handelingen welke de basisstructuur van de maatschappij aantasten. Het individu ervaart het contact met het taboe als een bezoedeling, een besmetting, een vorm van onreinheid.

Om zich te reinigen van bezoedeling heeft men reeds heel vroeg technieken ontwikkeld die we met de algemene term *magie* kunnen aanduiden: een geheel van stereotiepe handelingen of uitspraken waarmee men bepaalde doeleinden wenst te realiseren, steunend op wetmatigheden die volgens de rationeel denkende mens totaal onbestaand zijn. De stereotiepe handelingen noemt men veelal *riten*, de formules *bezweringen*.

Magische rit en formules worden in een bredere context gebruikt dan alleen het opheffen van onreinheid. Men kan drie functies onderscheiden: (1) *De afweermagie*, apotropaeïsche rit, die gevaren moeten afwenden; vooral de gevaren die gepaard gaan met taboetreding (bijvoorbeeld reinigingsrit na het contact met een dode). (2) *De productieve magie*, waarbij men menselijke noden bevredigt (bv. regen maken, een liefdesdrank brouwen, ziekten genezen). (3) *De destructieve magie*, waardoor men kwaad meent te berokkenen aan de vijand, bijvoorbeeld door er een vloek over uit te spreken. Productieve en destructieve magie noemt men ook tovenarij, waarbij de positieve als witte magie en de kwaadaardige als zwarte magie geldt.

6. Magisch en mythisch denken

6.1 De uitdrukking *magisch denken* heeft betrekking op een geheel van opvattingen over de werkelijkheid waarbij men gelooft in wetmatigheden die via rit en bezweringen te beheersen zijn, maar die zich volgens de huidige wetenschappelijke inzichten niet voordoen. Het magisch denken is gekenmerkt door een simpel vertrouwen in associaties. Zo lijkt, mits enige verbeelding, de wortel van de mandragoraplant (alruin) op een mensengestalte. Dat kan volgens de magisch denkende mens geen toeval zijn en bijgevolg schrijft hij een magisch (bijvoorbeeld geneeskrachtig) vermogen toe aan deze plant. Bij het prikken met naalden in een popje dat de vijand voorstelt, bevredigt men zijn haatgevoelens; daarom denkt men dat die vijand ook werkelijk geschaad is.

Magie is karakteristiek voor alle prewetenschappelijke en niet-geïndustrialiseerde maatschappijen, maar is niet daartoe beperkt. Ook in de grote godsdiensten blijven aspecten van magisch denken een rol spelen en zelfs in onze tijd is magisch bijgeloof, of superstitie, nog bij veel mensen aanwezig.

Een belangrijk verband tussen *taboe* en *magie* is het volgende. Aangezien getaboeëerde voorwerpen en handelingen angstwekkend zijn, concludeert de magisch denkende mens dat ze machtig zijn. Wie de moed bezit een taboe te overtreden (bv. incest, kindermoord) kan zo macht verwerven. Daarom vindt men in alle toverboeken vooral getaboeëerde objecten als ingrediënten, zoals haar en nagels van

lijken, bloed, slangen, vleermuizen, enzovoort: objecten die we overigens ook in griezelfilms terugvinden. Ook in *urban legends* (stadslegendes) die te maken hebben met zogenaamde satanische praktijken en rituelen, komt het verband tussen macht en het overtreden van taboes naar voren.

Hoewel taboe en magie het handelen van de mens richten, hebben ze nog niet in de echte zin van het woord het statuut van *moraal*: het gaat hier slechts over een ongerelecteerde relatie tot het onreine en het machtige. Een eerste vorm van bewuste moraal, van cognitieve reflectie over het handelen, komt tot uiting in *wijsheidspreuken*, die een soort raadgevingen voor het handelen uitdrukken en die vooral in geletterde culturen overvloedig voorkomen. Een karakteristiek voorbeeld van zo'n verzameling is het boek *Spreuken* uit de Bijbel (voorbeelden van zulke spreuken: "Wie de roede spaart, haat zijn zoon" en "Een luie hand brengt armoede, maar ijverige handen maken rijk").

6.2 De belangrijkste poging van de primitieve mens om *inzicht in de wereld* te verwerven, vóór de ontwikkeling van de wereldgodsdiensten, de wijsbegeerte en de wetenschap, komt tot uiting in de *mythe*. Mythen zijn verhalen die aan de menselijke *fantasie* ontspruiten, waaraan de toehoorders of lezers een zeker *geloof* hechten (in tegenstelling tot bijvoorbeeld sprookjes) en die de volgende functies kunnen hebben: (1) Ze ordenen de wereld of een gedeelte ervan tot een samenhangend geheel: dat bevredigt de behoefte aan inzicht en reduceert het onbehagen of de angst voor het chaotische. (2) Ze bieden een verklaring voor vreesaanjagende fenomenen of pijnlijke en revolterende toestanden (de dood, het lijden, ziekten), en (3) door te verklaren, rechtvaardigen (legitimeren) en consolideren ze tevens bepaalde individueel menselijke of maatschappelijke situaties (bv. de ondergeschikte positie van de vrouw, de plicht tot arbeid).

De methode van *verklaren* in de mythe bestaat er doorgaans in duidelijk te maken hoe de dingen *ontstaan* zijn. Blijkbaar denken diegenen die aan mythen geloof hechten dat de wijze van ontstaan van de dingen hun verder 'zijn' bepaalt. Vandaar het groot belang van de *kosmogonische mythen*, die het ontstaan van de wereld verklaren. Prachtige voorbeelden vindt men in de scheppingsmythen van de Bijbel, waar het ontstaan van hemel (uitspansel) en aarde, zee en land, nacht en dag, worden verklaard (zie *Genesis*, hoofdstuk 1); ver-

der de mens als man en vrouw, het huwelijk, de dood, het lijden, de last van de arbeid, de weeën van de vrouw, de suprematie van de man, de afschuif van de mens voor slangen, de reden waarom slangen op de grond kruipen, het schaamtegevoel... (zie *Genesis*, hoofdstuk 11). In onze cultuur is men vooral vertrouwd met de bijbelse mythen, maar alle volkeren hebben een mythologische traditie opgebouwd die antwoorden biedt op dergelijke vragen.

7. Mythen, volksvertellingen en legenden

Onder de algemene categorie van het fictieve kan men een onderscheid maken tussen mythen, volksvertellingen en legenden. Voor de drie categorieën geldt dat ze *ficties* hebben voortgebracht, dat wil zeggen verhalen die aan de menselijke fantasie zijn ontsproten. De mythen hebben over het algemeen een meer religieus karakter, ze hebben bijvoorbeeld betrekking op de kosmos, de goden of de relaties tussen goden en mensen; ze geven vaak een antwoord op de grote problemen (bijvoorbeeld waarom moeten we sterven?), of ze staan in relatie met een godsdienstig ritueel (bijvoorbeeld de relatie tussen de mythe over het Laatste Avondmaal en de huidige eucharistieviering). Over het algemeen zijn degenen die ze vertellen en aanhoren overtuigd dat ze een waarheid uitdrukken. Hoewel er niet altijd duidelijke scheidingslijnen zijn, speelt in volksvertellingen (waartoe bijvoorbeeld sprookjes en fabels behoren) eerder het verhalende aspect de hoofdrol. Ze hebben een minder verheven karakter dan mythen en ook degenen die ze vertellen beschouwen ze als fictie. Legendes (en sagen) spreken over fictieve gebeurtenissen in verband met min of meer historische figuren (of objecten); bijvoorbeeld de legendes over Sint-Nicolaas, of de legende dat het 'Heilig Bloed' te Brugge vroeger iedere vrijdag vloeibaar werd.

De bovenvermelde ficties komen zowel in mondelinge als in geschreven tradities voor. Het spreekt vanzelf dat in de, louter geschreven, literatuur nog andere vormen van fictie bestaan, zoals de novelle en de roman.

Mythen kunnen nog andere functies hebben dan de hierboven vermelde, zoals bijvoorbeeld het bevorderen van de groepscohesie. De aard van het 'geloof' dat aan mythen wordt gehecht en de wijze waarop de betekenis of functie ervan bij een volk overkomt, is voor ons heel

moelijk nauwkeurig in te schatten. Zo heeft men er geen probleem mee dat mythen uiteenlopende verhalen brengen over dezelfde thema's (bv. de geboorte van een god of godin). Binnen dezelfde cultuur zijn soms onderling tegenstrijdige mythen gangbaar. Zo hebben miljoenen mensen eeuwenlang nooit opgemerkt, of niet willen opmerken, dat de scheppingsmythen in hoofdstuk één en twee van het bijbelse boek *Genesis* tegenstrijdig zijn. In de eerste mythe worden de dieren vóór de mens geschapen, in de tweede erna. Alles wijst erop dat men vooral aan mythen geloof hecht omdat ze de mens tot rust brengen, zijn problemen oplossen en zijn angst en onzekerheid bedwingen.

8. De grote wereldgodsdiensten

Vanaf het eerste millennium v.o.t. ontstaan in enkele grote cultuurgebieden (Midden-Oosten, India, China) de zogenaamde *openbaringsgodsdiensten*, die gaandeweg evolueren tot doordachte, gesystematiseerde wereld- en mensvisies.

Hoewel het moeilijk valt deze openbaringsgodsdiensten als een welomschreven verzameling te beschouwen met nauwkeurig precieerbare kenmerken, kan men toch de volgende aspecten onderscheiden, die in meerdere of mindere mate aanwezig zijn.

8.1 Universaliteitsaanspraak. Daar waar de eerder mythische geloofsovertuigingen karakteristiek waren voor een *volk* (Grieken, Egyptenaren, Germanen...), richten de openbaringsgodsdiensten zich in principe tot *alle* mensen. Het judaïsme en het hindoeïsme hebben enigszins het 'volkskarakter' bewaard, maar ook zij hebben periodes van verspreiding buiten het eigen milieu gekend.

8.2 Openbaring. De 'waarheden' van de godsdienst vinden hun oorsprong bij God of in de 'hoogste werkelijkheid'. Ze worden 'geopenbaard', in de prediking van een profeet (godsgezant) – Zarathoestra, Mozes, Jesaja, Jezus, Mohammed – of van een 'verlichte' – Boeddha. Als hoogste, goddelijke, waarheid vinden ze hun definitieve formulering in geschriften, die één of meer *heilige boeken* uitmaken, waarvan de tekst uiteraard niet voor discussie vatbaar kan zijn: men mag geen letter of stip eraan wijzigen.

De openbaringsgodsdiensten en hun 'heilige' boeken

'Heilig' betekent 'verheven', 'onbevlekt', 'geestelijk volmaakt', wat met de dienst van God te maken heeft, wat eerbied en ontzag afdwingt. Boeken kunnen meer of minder 'heilig' zijn naarmate ze meer of minder dat verheven karakter hebben, als geestelijk volmaakt doorgaan en met de godheid in verband staan.

Het hindoeïsme: Veda's, Upanishaden

Het conglomeraat van erediensten dat men hindoeïsme noemt, beschikt over verschillende heilige boeken. De oudste daarvan zijn de Veda's; de Rig-veda bijvoorbeeld zou ontstaan zijn rond 1300 v.o.t. In het spoor van die Veda's kwamen in de eeuwen daarna andere religieuze teksten tot stand die de godsdienstige opvattingen en praktijken duidelijker vorm gaven. Belangrijk zijn daaronder de Upanishaden, waarvan de eerste in de negende eeuw v.o.t. te situeren zijn.

In de Aziatische 'godsdiensten' in het algemeen en in het hindoeïsme in het bijzonder, zijn de aspecten 'openbaring' en 'dogma', minder sterk aanwezig dan in de 'westerse' godsdiensten. Het is zelfs niet steeds mogelijk om consensus te verkrijgen over de vraag of we een bepaalde stroming al dan niet een godsdienst moeten noemen: dat hangt af van het belang dat men aan de verschillende kenmerken hecht. Het Chinese taoïsme bijvoorbeeld, dat teruggaat op Lao Tse, is volgens sommigen eerder een filosofie dan een godsdienst. Toch is het taoïsme in zijn feitelijke verspreiding zo sterk met godsdienstige elementen doordrongen dat anderen menen dat het begrip godsdienst er wel degelijk op van toepassing is.

Het boeddhisme: Tripitaka

De term 'Boeddha' verwijst meestal naar de grondlegger van het boeddhisme, een Indische prins die omstreeks 500 v.o.t. leefde en na een leven van meditatie en onthechting het *nirvana* bereikt zou hebben, een toestand van volkomen rust door de afwezigheid van alle hartstochten. In die betekenis heeft men het veelal over de Boeddha. Als titel slaat 'Boeddha' op iedereen die, dankzij het uitdoven van wereldse verlangens, tot volmaakte kennis of 'verlichting' komt en daardoor van de cyclus van zielsverhuizingen wordt bevrijd. Volgens veel boeddhisten is er geen God of schepper; men bereikt het nirvana door meditatie en door het nastreven van wijsheid. Hieruit blijkt opnieuw dat het begrip 'godsdienst' relatief is; zo bestaat in het oorspronkelijke boeddhisme en in het Theravada-boeddhisme geen god, maar het Mahayana-boeddhisme bevat alle klassieke kenmerken van een godsdienst. De diverse stromingen binnen het boeddhisme vertonen tegenover elkaar een grote tolerantie, wat uitzonderlijk is in de geschiedenis

van de godsdiensten. De heilige boeken, de *Tripitaka*, zouden rechtstreeks uit de mond van de Boeddha zijn opgetekend. Ze zijn een verzameling legenden en gedichten, toegevoegd aan een historische kern, die samen een model vormen voor de zoektocht van de mens naar verlichting. Het boeddhisme gaat ervan uit dat het leven onvolmaakt, onbevredigend en vol van lijden is. De oorsprong hiervan is hebzucht en begeerte.

Het jodendom: de Tenach

De openbaring van Jahweh, de god van Israël, is neergelegd in de joodse Bijbel, die in de christelijke traditie 'het Oude Testament' heet en bij de joden (Israëlieten) de *Tenach*. Deze bestaat uit de *Thora* (de Wet: de 'vijf boeken van Mozes', de Pentateuch), de *Neviïem* (de Profeten) en de *Ketubim* (de Geschriften). De Thora is het belangrijkste deel van de joodse bijbel omdat daarin de oorspronkelijke openbaring aan Abraham en de aartsvaders voorkomt, de mythe van de bevrijding van Israël uit de Egyptische slavernij, de afkondiging van de tien geboden door Mozes en verder het geheel van de rituele voorschriften. De precieze datering van deze geschriften is nog vatbaar voor discussie, maar men neemt aan dat de belangrijkste delen vanaf de zevende-zesde eeuw v.o.t. ontstaan zijn. Rond die periode zijn de Israëlieten monotheïstisch geworden. Aanvankelijk beschouwden ze Jahweh als *hun* god; later als de *enige* God.

Het christendom: het Nieuwe Testament

De christelijke bijbel bevat naast het Oude Testament ook het Nieuwe Testament, waarin de opvattingen en de handelingen van Jezus en zijn volgelingen worden uiteengezet. Op het christendom gaan we later meer uitvoerig in, vanwege het grote belang ervan voor de geschiedenis van de westerse wijsbegeerte.

De islam: de Koran

De profeet van de islam, Mohammed, werd omstreeks 571 geboren in Mekka. In 610 kreeg hij een eerste visioen en zou de engel Djibriël (Gabriël) tot hem gesproken hebben namens God. Tot zijn dood in 632 kreeg Mohammed nog meer visioenen, waarin God (in het Arabisch: Allah) verdere openbaringen deed. De traditie stelt dat de eerste openbaring was: 'Reciteer in naam van uw Heer, die u geschenken heeft, ...'. Reciteren (opzeggen, voordragen) in het Arabisch is *Quara*, vandaar *quran* (Koran), het gereciteerde. Het begrip 'moslim' slaat op diegenen die zich onderwerpen aan de wil van God, zoals die tot uiting komt in de Koran. Moslims erkennen evenwel ook de Thora, de psalmen en de evangeliën als door God geopenbaarde boeken. Ook de profeten van het Oude Testament, en Johannes de Doper en Jezus, gelden als boodschappers van God.

8.3 Dogmatisme. Mythische geloofsovertuigingen waren weinig star. Door het 'goddelijk' karakter en door het neerschrijven van de leer, komt de basis van de geloofswaarheden in de openbaringsgodsdiensten onwrikbaar vast te liggen. Door systematisering kan hieruit een dogmatisch geheel groeien dat te nemen of te laten is. *Dogma's* zijn stellingen die men *moet* aannemen om als gelovige van een godsdienst door te gaan. Niet meer de *nationaliteit* maar het *geloof* en het *toetreden* (bijvoorbeeld door een doopsel of een 'belijdenis') bepalen nu of men tot een godsdienst behoort. Variaties doen zich uiteraard voor in de interpretatie van de openbaring, wat aanleiding geeft tot het ontstaan van diverse sekten. (Zie ook pag. 34)

8.4 Verlossing. De openbaringsgodsdiensten vertrekken veelal van het standpunt dat de mens zich in een droevige conditie bevindt op deze aarde; het toetreden tot de godsdienst biedt dan de mogelijkheid om aan de zonde en de ellende te ontkomen. Openbaringsgodsdiensten zijn dus in meerdere of mindere mate *verlossingsgodsdiensten*.

9. Ontstaan en verklaring

9.1 Om de openbaringsgodsdiensten historisch te situeren binnen de opeenvolgende stadia in de wijze van *kennisverwerving* over de wereld en de mens, moet men voor ogen houden dat vanaf ca. het derde millennium v.o.t. in bovenvermelde cultuurgebieden grote rijken waren gevormd. Die hadden een stevige agrarische basis, een bloeiende handel in de steden en een centraal staatsgezag dat voorzag in verdediging, administratie en juridische organisatie. In zo'n complex geheel, waarin menselijke relaties van diverse aard tot stand komen, kunnen taboes, ritens en gebruiken van de vroegere kleine tribale eenheden niet volstaan om het handelen te richten. Er ontstonden dan ook codices van *rechtsregels* (bijvoorbeeld de codex van Hammurabi, 18de eeuw v.o.t.), en uit de 'spreuken', zowel in de Bijbel als in andere bronnen, kan men afleiden dat ook *morele* normen en idealen werden aangeprezen die het leven in een vreedevolle samenleving mooier moeten maken. Zo vinden we aansporingen tot verdraagzaamheid, respect voor armen en zwakken en ook algemene naastenliefde. De drievoudige norm 'de hongerigen spijzen, de dorstigen laven, de naakten kleden' vinden we al in het Egyptische Dodenboek (ca. 1500

v.o.t.), waar de ziel van de overledene ook tot Osiris zegt: “ik heb het vee niet mishandeld”, “ik heb niemand doen lijden”, “ik heb niemand doen wenen”, enzovoort. In Akkad (Babylonië) vindt men in de 7e eeuw v.o.t.: “doe geen kwaad aan uw vijand, vergeld de misdadiger met goedheid en laat gerechtigheid geschieden aan uw tegenstrever”. Het indrukwekkendste van deze ethische voorschriften is de zogenaamde *Gulden Regel*, die men in de meeste grote culturen vindt. In negatieve zin luidt die: “Doe een ander niet aan wat je niet wenst dat jou zou worden aangedaan” (Confucius, ca 500 v.o.t.). De positieve versie zegt: “Doe voor de anderen wat je wenst dat zij voor jou zouden doen” (Jezus in *Mattheus*: 7,12).

Men kan begrijpen dat dergelijke hoogstaande ethische normen, die weliswaar spontaan uit de nieuwe samenlevingsvormen voortvloeien, toch ook problemen oproepen, omdat ze ingaan tegen neigingen van egoïsme en agressiviteit, zonder dat de taboe-angst of rechterlijke sancties die kunnen inperken. Er ontstond bijgevolg een nood aan een diepere fundering van dergelijke normen. Bovenal zocht men een oplossing voor *het basisprobleem van elke ethiek die zelfopoffering vraagt*, namelijk het *geluk* dat de *bozen* vaak te beurt valt en het *onheil* dat de *deugdzamen* treft. Wat kan de zin zijn van een leven in gerechtigheid, wanneer de wereldorde zelf onrechtvaardig is? Het probleem wordt op een pregnante wijze tot uiting gebracht in het boek Job.

Het boek Job

Het boek Job, dat behoort tot de Ketubim in de Tenach, is een van de belangrijkste boeken uit de Bijbel. Het is geschreven omstreeks de vijfde of vierde eeuw v.o.t. Job, die “de rijkste man van heel het Oosten” is, wordt door God geprezen als onberispelijk, rechtschapen en godvrezend. Satan stelt evenwel dat Job “in Gods gezicht zal vloeken” mocht het kwade hem treffen. Hierop geeft God aan Satan de toestemming om Job op de proef te stellen. Satan zorgt ervoor dat Job allerlei rampen overkomen, waarop die aan God de vraag stelt wat hij misdaan heeft om al dit leed te verdienen. Jobs vrienden zijn van mening dat Job zelf schuld moet hebben aan zijn ongeluk, maar Job houdt zijn onschuld staande. Hij krijgt geen antwoord op de vraag naar het waarom van zijn lijden, maar besluit dat hij het kwade moet accepteren, aangezien hij ook het goede van God in ontvangst neemt. God is tevreden over de houding van Job en maakt al het kwade dat

Satan veroorzaakte ongedaan. De volgende vragen staan centraal in het boek Job: waarom moeten wij lijden?; hoe is het mogelijk dat God almachtig en algoed is maar dat het leed toch oprechte en onschuldige mensen treft?; wat is de plaats die de mens aan het leed dient te geven tijdens zijn leven? De persoon Job verwijst naar de ondoorgroenelike wijsheid van God en aanvaardt dat hijzelf geen antwoord kan vinden op deze vragen – wat een ‘oplossing’ is die niet iedereen bevredigend vindt. De thematiek van het boek Job toont aan hoe moeilijk ethisch hoogstaande mensen het met dit probleem hadden en hoe sterk de behoefte was om er een antwoord op te vinden.

9.2 Wij verdedigen hier de stelling dat de grote godsdiensten hun ontstaan in hoofdzaak te danken hebben aan de worsteling met het probleem van het geluk van de bozen en het lijden van de goede mensen.

Daar waar de mythen vooral een verklaring gaven voor de wereld rondom ons, zullen de openbaringsgodsdiensten een antwoord moeten brengen op de vraag naar het fundament van een ethische wereld- en maatschappijordening. De uitbreiding van de grote rijken had bovendien de primitieve mythen in een smeltkroes door elkaar gemengd, zodat ze aan betrouwbaarheid hadden ingeboet. Een nieuwe godsdienst kon ook een bindmiddel zijn om mensen met uiteenlopende culturele en geografische achtergrond tot een grotere eenheid binnen het rijk te brengen. Uit de ruime verspreiding en het langdurig succes van deze godsdiensten blijkt hun intrinsieke superioriteit tegenover de mythische geloofsovertuigingen. Het universaliteitskarakter, dat een gevoel van eenheid tot stand brengt tussen grote aantallen mensen, geeft deze systemen vanzelf een groter prestige dan de plaatselijke mythen. Overigens werden ze vaak ook door vorsten bevorderd als stabiliserende factor in het rijk.

Het probleem van het *fundament voor een genereuze moraal* en het knelpunt van het ‘geluk van de bozen’ zou een oplossing kunnen vinden in de opvatting dat het ware geluk op aarde niets anders is dan het beoefenen zelf van de deugd en dat bijgevolg het succes van de bozen slechts schijn is. Aanzetten in deze richting vinden we bij Socrates en Plato, bij Lao Tse en Confucius, en in het stoïcisme. Maar deze visie veronderstelt een vorm van geluksbeleving die je slechts via een volgehouden intellectuele en ascetische training kunt bereiken. Verder suggereert ze een intrinsieke rechtvaardigheid van onze wereldorde die manifest in strijd is met de ervaring van alledag. Het

gevolg is dat slechts enkelingen deze conceptie consequent hebben kunnen beleven. De grote godsdiensten, die massa's bezielde, moesten dus een beroep doen op een andere aanpak.

De kern hiervan, die in elk van die grote godsdiensten terugkeert, is altijd dat dit leven hier op aarde – in het *Diesseits*, dat wil zeggen aan deze zijde van de dood – niet het enige, het laatste, het definitieve is. Men stelt dat er een ander leven is in een hiernamaals – een *Jenseits*, aan gene zijde van de dood – waarin het onrecht van dit bestaan zal worden goedge maakt.

Beloning en straf, *Diesseits* en *Jenseits*

Veel mensen menen dat de idee van beloning en straf na de dood universeel menselijk is, of een kenmerk is van elke godsdienst. Dat is onjuist. In de joodse bijbel (het Oud Testament) komt deze idee slechts sporadisch voor, in de allerlaatste boeken. Ze werd evenmin aangehangen door de Babyloniërs, de Grieken en veel andere volkeren. We mogen aannemen dat ze in de meeste culturen slechts tot uiting komt op een beschavingsniveau dat voldoende complex is opdat het probleem van 'het geluk van de bozen' zou kunnen opduiken. Dit was bijvoorbeeld het geval in het Oude Egypte, waar een gedachte van beloning en straf in het hiernamaals zich gaandeweg ontwikkelde. Kenmerkend voor de meeste openbaringsgodsdiensten is nu dat dit probleem en de *Diesseits/Jenseits*-oplossing ervoor de kern van het hele systeem wordt. Zo ontstaat een van de meest bevreemdende denkbeelden die men zich kan voorstellen, namelijk dat deze wereld en dit leven, *nota bene* de enige die we echt kennen en beleven, niet de belangrijke, de ultieme zijn, maar dat er een ander bestaan is dat de zingeving bevat van het huidige.

In diverse vormen heeft deze visie zich over bijna de hele wereld verspreid door de nood van complexe samenlevingen aan een fundament voor de moraal.

Men kan het ook zo uitdrukken: de introductie van een *gerechtigde* organisatie, met regels, beloning en straf, roept de gedachte op aan een analoge rechtvaardige behandeling van de *morele* regels en normen. Wanneer we de Chinese versies, die later met boeddhistische elementen werden vermengd, buiten beschouwing laten, dan stellen we vast dat vooral twee oorspronkelijke basisopties succes hebben

gekend: de *westerse* (eigenlijk uit het Midden-Oosten) en de *Indische*. Beide zijn ontstaan rond de 9de eeuw v.o.t.

9.3 De 'westerse' versie werd ontwikkeld door ZARATHOESTRA (Zoroaster). Deze Perzische profeet, (waarschijnlijk negende eeuw v.o.t.), gaat uit van een *dualistisch wereldbeeld*. Er is de wereld van het goede, het licht, de waarheid en het reine, die tegenover de wereld van het kwade, de duisternis, de leugen en het onreine staat. Het betreft respectievelijk het rijk van Ahura Mazda (Ormuzd) en dit van Angra Mainyu (Ahriman), de goede en de boze god. Tussen deze krachten en hun heerscharen (engelen-duivelen) woedt een onophoudende strijd en ook iedere mens moet kiezen of hij tot het leger van de goeden of van de bozen zal behoren. Op het einde zal het leger van Ahura Mazda overwinnen, de lichamen van de doden zullen verrijzen, de goeden zullen voor altijd deel hebben aan het paradijs; de bozen zullen vergaan in de poel van het verderf. Deze leer verklaart het *ontstaan* van goed en kwaad door te verwijzen naar twee oerprincipes, de bron van het goede en de bron van het kwade. De droevige toestand van deze wereld wordt zo begrijpelijk: ononderbroken oorlog en strijd, het tijdelijk succes van de bozen en het onheil dat de goeden treft. Men begrijpt ook de strijd tussen goed en kwaad binnen iedere mens: nu eens krijgt hij steun van een engel, dan weer bekoort de duivel hem. Het basisknelpunt krijgt een definitieve oplossing in de stelling dat na het eindgericht (het Laatste Oordeel) het eeuwig leven voor de goeden is weggelegd, en het eeuwig verderf de kwaden zal treffen. De grote westerse godsdiensten hebben deze basisideeën van het *mazdeïsme* (zoroastrisme) overgenomen. Rond de tweede eeuw v.o.t. zijn ze langzaam doorgedrongen in het jodaisme (wegens het joodse monotheïsme werd het dualisme verzwakt: Satan, de vorst van de duisternis, wordt een gevallen engel, Lucifer). Ook Jezus hing blijkbaar deze opvattingen aan (samen met essen en farizeeën, en in tegenstelling tot de sadduceeën). Via het christendom en het judaïsme kwam deze conceptie uiteindelijk ook in de islam terecht. Vanuit deze visie kunnen we de betekenis van Zarathoestra voor de wereldgeschiedenis nauwelijks overschatten. Het christendom kent, naast de leer van de *wederopstanding van de lichamen*, weliswaar ook de variatie van het bestaan van een *onsterfelijke ziel*, maar deze ontwikkeling is onder filosofische (platonische) invloed gebeurd.

Het zoroastrisch geïnspireerd dualisme tussen licht en duister-

nis, goed en kwaad, heeft zijn meest geprononceerde vorm gekend in het *manicheïsme* (leer van MANI, een Perzische profeet, derde eeuw), dat tot omstreeks de tiende eeuw een geduchte concurrent is geweest, eerst van het christendom en daarna van de islam. Het goede wordt hier gelijkgesteld aan het geestelijke, en het aardse of materiële aan het kwade. Thans gebruikt men de term *manicheïstisch* ook in een ruimere betekenis om te verwijzen naar opvattingen die de wereld of de maatschappij vooral in zwart-wittegenstellingen zien.

9.4 De alternatieve theorie, die in India ontstond, is de leer van de *zielsverhuizing* (ook samsara, transmigratie, palingenese, reïncarnatie, wedergeboorte of metempsychose genoemd), die we voor het eerst ontmoeten in de Upanishaden (Chandogya Upanishad, 5, 3-10, negende eeuw v.o.t.), die daarna in het *hindoeïsme* wordt verspreid en ook in het *boeddhisme* en het *jainisme* doordrong (ca. 500 v.o.t.). De basisgedachte is dat er een ziel bestaat – of tenminste een schuldenlast, *karman* – die na de dood verder blijft bestaan en leidt tot een wedergeboorte in een ander levend wezen. Er zit een intrinsieke *rechtvaardigheid* in dit proces, omdat het goed en kwaad van een bepaald leven aanleiding geeft tot een beter of slechter bestaan in een volgend leven. Daarnaast bestaat de mogelijkheid om aan deze cyclus van geboorten te ontkomen en de vereniging met Brahman te bereiken. Bij de Boeddha wordt deze kringloop van elke goddelijke ingreep ontdaan. Op eigen kracht, door de juiste weg te volgen, kan men overgaan tot de begeerteloze toestand van het Nirvana. Deze originele idee werd door het volksgeloof vaak weer vervormd om – tussen de verschillende levens in – perioden van beloning en straf te introduceren. Ook in Griekenland vindt men de reïncarnatieopvatting terug, meer bepaald bij Pythagoras, in het orfisme en bij Plato; later ook bij enkele Kerkvaders. De nadruk lag hier echter zo sterk op het redelijk karakter van de onsterfelijke ziel, die streeft naar aanschouwing van het goddelijke, dat het transmigratieaspect verder in het Westen geen wortel vatte. Sinds de negentiende eeuw wint deze gedachte opnieuw veld, vooral via de ‘theosofische beweging’ en, meer recent, via hindoeïstisch geïnspireerde sekten.

9.5 Ondanks al het respect dat we kunnen opbrengen voor het grandioos karakter van deze visies en voor het vele denkwerk dat de adepten ervan tot stand brachten, maken we er toch attent op – steeds

met het oog op onze zoektocht naar een *betrouwbaar inzicht* in de werkelijkheid – dat deze concepties, evenzeer als de mythische, aan de *verbeelding* zijn ontsproten en nooit door enige solide argumentatie ondersteund werden. Zoals bij de mythen het geval is, zijn degenen die er bewust in geloven, niet zozeer aangetrokken door de overtuigingskracht, maar wel door een intense behoefte aan een antwoord op de levensvragen. Maar aangezien miljoenen mensen dit antwoord menen te vinden in sterk uiteenlopende concepties, kan deze geloofshouding geen argument van betrouwbaarheid zijn. Verder zijn er aan deze systemen, vooral in gedogmatiseerde vorm, enkele nadelen verbonden die de zoektocht naar betrouwbaar inzicht eerder in de weg staan. Bij het onderzoek naar deze nadelen, moeten we opnieuw in acht nemen dat het dogmatisch karakter in de Aziatische systemen minder sterk aanwezig is dan in de westerse.

a. Het al of niet geloven in de leer is onwrikbaar verbonden met het al of niet behoren tot de *groep* van gelovigen. Dat betekent dat afvalligheid van het geloof tot *excommunicatie* (banvloek) leidt: wie de leer niet of niet volledig aanhangt, wordt publiek uit de groep gestoten (soms bovendien vervolgd of gedood). Maar ook *abnegatie* doet zich voor: wie een afwijkend inzicht heeft, kan uit vrees voor excommunicatie zijn eigen mening verloochenen en zich onderwerpen. In plaats daarvan kan men ook huichelen, *hypocrisie*: naar buiten toe de indruk geven dat men zich aan het geloof houdt. Geen enkele van die drie mechanismen biedt enige garantie om de waarheid aan het licht te laten komen.

b. Wanneer *groepen* samen afvallige meningen (andere interpretaties) aanhangen, vervolgt men ze als *ketters*. Zijn de groepen ongeveer even machtig, dan leidt dit tot godsdienstoorlogen. In het Westen heeft deze karakteristiek sterker gewerkt dan in het Oosten, onder meer wegens de in het volgend punt vermelde redenen.

c. In de dualistische mazdeïstische visie en in de godsdiensten die erdoor zijn beïnvloed (judaïsme, christendom, manicheïsme en islam), heerst de opvatting dat God op het einde der tijden de goeden van de kwaden zal scheiden en dat de ene groep eeuwig gelukkig zal zijn en de andere een eeuwige foltering te wachten staat. Het evident onaanvaardbaar karakter van deze opvatting ligt hierin dat de mensheid dan radicaal in *goeden* en *kwaden* uiteenvalt, terwijl voor alle variabele menselijke eigenschappen die we kennen, de grote massa van de mensen ongeveer rond het midden ligt en de extremen in

positieve of negatieve zin heel kleine aantallen vormen. Daarmee rekening houdend is het kunstmatig en dus onrechtvaardig een drastische scheiding aan te brengen die moet leiden tot 'eeuwig gelukkig' of 'eeuwig gepijnigd'. Iets inhumans ligt ook hierin dat men vooraf reeds andere mensen (bijvoorbeeld 'ongelovigen', 'kettters') als trawanten van Satan kan doodverven en dat men wreedheden kan goedpraten onder het voorwendsel dat de hel nog veel erger is.

10. Dogmatisme

Dogmatisme, of een dogmatische denkhouding, is, zoals boven vermeld, een geesteshouding waarbij men een reeks opvattingen als onwrikbare waarheid hanteert en daarom nooit aan kritiek of controle onderwerpt.

Een dogma, in het christelijk spraakgebruik, is een formulering van een geloofswaarheid die bindend is, dat wil zeggen dat er een institutionele bevestiging van bestaat (door een uitspraak van een concilie of paus). Wie die formulering niet aanvaardt, kan zich niet meer als lid van de geloofsgemeenschap (de Kerk) beschouwen. Voorbeelden van algemeen christelijke dogma's zijn dat er één God is en drie goddelijke personen, en dat Christus God en mens is. Voorbeelden van typisch katholieke dogma's zijn dat de paus onfeilbaar is en dat Maria met ziel en lichaam ten hemel is opgenomen.

De voor- en nadelen van dogmatisme zijn niet beperkt tot de openbaringsgodsdiensten, maar kunnen zich voordoen bij alle theorieën waarvan wordt geëist dat men ze als een geheel onkritisch aanneemt op grond van gezag en waarbij het aanvaarden voorwaarde is om tot een groep te behoren. Men kan bijvoorbeeld denken aan de stalinistische vorm van het marxisme.

Hoewel dogmatisme bijzonder nadelig is op het stuk van verwerven van betrouwbare kennis, heeft het uiteraard ook voordelen; anders zou het niet zoveel succes kennen. De groepsverbondenheid, die hinderlijk is voor originele individuen, biedt voor de overigen een zekerheid, een steun. Immers, ieder systeem dat handelt na rationeel onderzoek van *voor* en *tegen* (dit is het geval voor individuele mensen en voor maatschappijen), moet steeds een compromis zoeken tussen twee extremen: (i) In elk particulier geval het geheel van alle pro- en contra-elementen overzien en dan beslissen. Die 'open'

houding laat toe dat men zich aan alle omstandigheden aanpast, maar betekent veelal ook een enorm verlies van tijd en energie. (ii) Men kan eens en voorgoed de regels voor het handelen vastleggen en zich steeds blindelings naar die regels gedragen; dit is de dogmatische, 'gesloten' houding. Ze biedt enerzijds het voordeel van snelheid van reactie en grote cohesie (zie bijvoorbeeld de blinde uitvoering van de richtlijnen van Hitler in het begin van de oorlog), maar anderzijds kunnen bij onaangepastheid aan nieuwe situaties de gevolgen catastrofaal worden (zie bijvoorbeeld de uitvoering van Hitlers beslissingen in het tweede deel van de oorlog). Het ligt voor de hand dat het voordelig is een positie te zoeken tussen de twee extremen in; men moet er rekening mee houden dat de moderne wereld snel evolueert en dat een open denkhouding (individueel) en een democratie (maatschappelijk) meer voordelen bieden dan vroeger.

In de psychologie vindt men deze oppositie terug in het onderscheid tussen *closed mind* en *open mind* (zie Milton Rokeach, *The open and closed mind: investigations into the nature of belief systems and personality systems*, 1960). Sommige persoonlijkheden zijn eerder tot de ene pool dan tot de andere geneigd. De tendens tot geslotenheid en starheid is de meest spontane en een bewustwordingsproces is nodig om tot een vorm van openheid te komen. Hierbij speelt het vervangen van dogmatisme door rationaliteit een wezenlijke rol.

In de politieke filosofie maakt men sinds KARL RAIMUND POPPER vaak het onderscheid tussen een *open society* en een *closed society*. (Zie hierover ook pag. 68)

11. Sektarische bewegingen

In verband met het recente succes van dogmatische sekten of ideologische groeperingen, is het nuttig in de relatie tussen een individu en een godsdienst of ideologie de volgende karakteristieken te onderscheiden, die in meer of minder sterke mate aanwezig kunnen zijn.

(1) *Inpalming*: de mate waarin men een meer of minder belangrijk deel van zijn leven, denken en handelen door de wereldbeschouwing laat bepalen (men kan bijvoorbeeld driemaal in het leven naar de kerk gaan of in een slotklooster intreden, met alle varianten daartussen).

(2) *Groepsvorming*: de mate van wederzijdse controle die de groeps-

leden op elkaar kunnen uitoefenen (in grote mate mogelijk bij het samen in één huis wonen).

(3) *Hiërarchie*: de mate van macht die de leidende figuren op de volgelingen kunnen uitoefenen, inclusief de mogelijkheid tot straffen en het verwekken van angst.

(4) *Charismatische leider*: de macht kan ook volledig in handen zijn van een figuur die allen als de 'verlichte', of de 'Messias' beschouwen.

(5) *Afzondering van de wereld*: de mate waarin de handelingen en gebruiken (bijvoorbeeld voeding, kledij, arbeid) afwijken van die van de omgeving of van het eigen verleden; afzondering van familie en vroegere vrienden, werkkring, enzovoort.

(6) *Uitverkiezing*: de leden van de groep kunnen ervan overtuigd zijn dat ze een apart statuut van 'uitverkorenen' hebben; ze menen bepaalde informatie te hebben, of bepaalde dingen te kunnen, waarvan andere mensen verstoken blijven.

(7) *Geslotenheid voor informatie*: de mate waarin het contact met de media en met kritische of alternatieve informatie wordt verbroken.

(8) *Irrationalisme van geloofsovertuigingen*: de mate waarin de groepsleden bepaalde overtuigingen hebben die in strijd zijn met algemeen aanvaarde of wetenschappelijk onderbouwde opvattingen (bijvoorbeeld complottheorieën, het geloof in buitenaardse wezens, niet werkzame 'geneesmethodes', enzovoort).

(9) *Proselytisme*: de mate waarin de leden van de groep intense pogingen aanwenden om nieuwe leden te werven.

In algemene regel kan men zeggen dat we een beweging des te meer als een 'sekte' kunnen betitelen naarmate deze karakteristieken sterker aanwezig zijn. In extreme gevallen wordt het uiterst moeilijk om van opinie te veranderen. Niet alleen hangt men een fantasie aan, men is er ook aan gekluisterd, wat het einde betekent van alle vrijheid en redelijkheid. In verband met sekten spreekt men ook over *brain washing* (hersenspoeling). Ongetwijfeld bestaan er methodes om gedurende een zekere periode de suggestibiliteit te verhogen (bijvoorbeeld drugs, onthouding van voeding en slaap, schuddende bewegingen, vooral met het hoofd). Het belang van deze methodes wordt echter overschat; het zijn vooral de karakteristieken 1 tot 9 die uiteindelijk de starheid in stand houden.

12. Het probleem van het lijden van de goede mens

Dit vormt een onderdeel van het algemeen probleem: waarom moet een mens lijden? Het ligt voor de hand dat het beleven van lust of onlust in bepaalde situaties vanuit een biologisch oogpunt voordelen biedt. Men onderscheidt spontaan goed van slecht voedsel, pijnreacties leiden tot handelingen die het lichaam beschermen, bepaalde lustgevoelens bevorderen de procreatie. Het vermogen tot het ondergaan van pijn, angst en lijden in het algemeen, dat soms functioneel is, kan in andere omstandigheden volkomen nutteloos zijn en dus 'zinloos'. Men kan dat aan de biologische evolutie verwijten, maar zo iets heeft geen zin, want dat is een blind proces. Het lijden heeft in sommige gevallen een nuttige functie en in andere gevallen niet. Zo is dat nu eenmaal.

De gedachte dat goede daden beloond moeten worden en slechte daden gestraft (bv. door het toedienen van lijden), is ontleend aan het feit dat de rechtsordering dat voorschrijft. Reeds in de Codex van Hammurabi is er voor elk vergrijp een specifieke straf. Dat de *maatschappijordening* streeft naar gerechtigheid door de bozen te straffen, doet de wens ontstaan dat ook de *wereldordening* zo'n intrinsieke rechtvaardigheid zou kennen. Vanuit een wetenschappelijke visie op de werkelijkheid is er echter geen enkele reden te vinden waarom dit zo zou zijn: ook in de biologische wereld is er geen rechtvaardigheid.

Wie om emotionele redenen de gedachte aan een niet-rechtvaardige wereldorde ondraaglijk vindt, kan op de fantasie een beroep doen en zich laten inspireren door de reïncarnatiegedachte of de gedachte aan een eeuwige beloning of straf. Het probleem is dat daar nooit enig bewijs voor geleverd is en dat dan, vooral in de westerse visie, het lijden van onschuldige kinderen absurd wordt. (In de reïncarnatietheorie wordt hun lijden verklaard door het negatief karma uit een vorig leven.) Een 'rechtvaardige' God die pijnigt zonder enige voorafgaande schuld, handelt in strijd met zichzelf. Mede om die reden is de aanvaarding van een 'onverschillige' wereld waarin lijden soms een functie heeft, maar soms helemaal niet, meer bevredigend dan de gedachte aan een 'God' die bedoeld was om het lijden zin te geven maar die in feite verantwoordelijk blijkt voor zinloos lijden.

13. De wetenschappelijke kennisverwerving

13.1 HERAKLEITOS (ca. 500 v.o.t.) zegt: "De mensen die slapen hebben elk hun eigen wereld, de mensen die wakker zijn, hebben een gemeenschappelijke wereld." Individuele mensen beleven in hun slaap een droomwereld waarin elk zijn eigen waarheden heeft en zijn eigen belevenissen. Bij het ontwaken stelt men vast dat het een begoocheling was; wat blijkt uit het feit dat de andere mensen iets anders hebben beleefd. Maar als we wakker zijn, worden we geconfronteerd met dezelfde zon, dezelfde huizen, dezelfde bomen, en dezelfde mensen. In de mythen beleven afzonderlijke volkeren een eigen wereld met goden, geesten, bovennatuurlijke krachten, pratende dieren, enzovoort. Bij onderling contact stellen ze vast dat de anderen totaal andere mythen hebben; het zijn als het ware groepsdromen. De openbaringsgodsdiensten maken wel een aanspraak op universaliteit; maar die wordt niet waargemaakt. We kennen enkele wereldgodsdiensten, die alle beweren *de* waarheid te hebben, maar die 'waarheden' lopen sterk uiteen. Indien de mensen echt willen ontwaken, moeten ze een methode vinden om betrouwbare kennis te bereiken die effectief, door zuivere overreding, zonder dwang, haar universaliteitsaanspraak kan laten gelden.

Die benaderingswijze waardoor we betrouwbare kennis bereiken, dat wil zeggen die aanleiding geeft tot algemene consensus van degenen die ze ernstig bestuderen en die bovendien achteraf niet door de feiten wordt gelogenstraft, bestaat: we noemen ze *wetenschap*. In de zoektocht naar de methode om dit soort kennis te verwerven zijn twee beslissende periodes te onderscheiden: de zesde eeuw v.o.t. en de zeventiende eeuw o.t.

In de zesde eeuw v.o.t. werd door THALES VAN MILETE en zijn navolgers de methode van de *wiskunde* ontwikkeld. Dat was een denkwijze waarbij men erin slaagde eigenschappen van wiskundige objecten (meetkundige figuren, getallen) te formuleren en die bovendien te *bewijzen*. Het werd snel duidelijk dat die bewijsvoeringen overtuigend waren voor ieder die ze wou controleren. Voor het eerst was er een methode gevonden, die, zonder dwang, tot universele erkenning aanleiding gaf. Bovendien leidde die methode – doordat iedere volgende generatie kon steunen op de resultaten van de voorgaande – tot een snelle accumulatie van resultaten. De kennis die men in de wiskunde bereikt, hoe betrouwbaar ook, is echter slechts

een kennis van *constructies* van ons denken. De meetkundige figuren en de getallen bestaan als zodanig niet in de waarneembare wereld; ze zijn het resultaat van denkoperaties. Weliswaar hebben ze overeenkomsten met structuren die in die wereld bestaan, maar de bewijzen zijn niet daarop gebaseerd, alleen op kenmerken die uit de constructies (definities) zelf voortvloeien.

13.2 In het spoor van de wiskunde werden in de Oudheid enkele wetenschappen ontwikkeld die wel op de waarneembare wereld betrekking hadden (statica, optica, astronomie), maar het ging hier over betrekkelijk eenvoudige problemen en een *algemene methode* om betrouwbare kennis over de wereld te verkrijgen, was niet bekend. Dat veranderde toen GALILEI de wetten van de val en de worp wilde onderzoeken (mechanica). Hierbij zocht hij een wiskundige formulering om deze fenomenen te beschrijven. Door de complexiteit van het proces was het echter niet mogelijk dit op intuïtieve wijze te doen. Hij werd er door de aard van het onderwerp toe gedreven zijn formules experimenteel te toetsen. Zo ontstond de experimentele methode als een combinatie van de *wiskundige methode* die gebruikt wordt om modellen te formuleren, en het *experiment*, waardoor we deze modellen met grote precisie kunnen testen. Iedereen kon de resultaten van deze methode controleren en dat leidde tot universele erkenning. Ook hier volgde, zoals in de wiskunde, een steeds snellere accumulatie van resultaten, die nog altijd voortduurt. Die werkwijze, die in de natuurkunde ontstond, geldt als model voor de wetenschappelijke procedure in het algemeen. In de mens- en cultuurwetenschappen is het niet altijd mogelijk dat ideaal volkomen te bereiken, hetzij omdat nauwkeurige formuleringen ontbreken, hetzij omdat de experimentele controle niet altijd uitvoerbaar is. Toch zal men bij ernstig wetenschappelijk werk altijd pogen de basiseisen te benaderen, namelijk *ondubbelzinnige formulering* van de theorie en *strengere controle* door de feiten. Deze feiten kunnen gegevens zijn die zelf interpretatie nodig hebben, bijvoorbeeld teksten, archeologische vondsten, enzovoort; maar ook in de natuurwetenschappen hebben meetresultaten soms een interpretatie nodig. Deze interpretaties gebeuren dan volgens wetten die op hun beurt door feiten ondersteund moeten zijn. Men moet steeds in het oog houden dat, naarmate de precisie en de controle zwakker zijn, ook de betrouwbaarheid van de resultaten geringer wordt.

NEWTON synthetiseerde de mechanica van Galilei en de planetentheorie van KEPLER; zo ontstond, in de zeventiende eeuw, de natuurkunde. In de achttiende eeuw werd de grondslag gelegd voor de scheikunde. In de negentiende eeuw kwamen de diverse natuurwetenschappen (waaronder fysiologie, geologie, biologie) als autonome disciplines tot stand en hetzelfde gebeurde met de mens- en cultuurwetenschappen. Tevens werden rond de basistheorieën, en als gevolg van een aantal technische ontwikkelingen, de toegepaste wetenschappen uitgebouwd. Zo kreeg men in de negentiende eeuw de indruk dat de eeuwenoude behoefte van de mens aan betrouwbaar inzicht uiteindelijk op de drempel van een decisieve oplossing was gebracht.

13.3 Meer dan honderd jaar later stellen we vast dat we in de diverse wetenschappelijke disciplines en in hun toepassingen inderdaad een ontzaglijke vooruitgang hebben bereikt en dat we over de werkelijkheid, van het allerkleinste tot op het niveau van de kosmos, zeer veel met grote betrouwbaarheid weten.

Toch is er geen universeel beeld over de totale werkelijkheid ontstaan dat tot spontane instemming leidt. De grote wereldgodsdiensten en hun diverse sekten blijven, met wisselend succes, onverminderd bestaan en zijn nog steeds in staat grote massa's op te zwepen, bijvoorbeeld in de Verenigde Staten en in Iran. Over ethische problemen heerst verregaande onenigheid, zelfs binnen dezelfde cultuur (denk aan abortus, euthanasie, kunstmatige reproductiemethodes,...) en over de vraag hoe we de maatschappij moeten organiseren is de mensheid zo verdeeld dat een zelfvernietiging door oorlog het gevolg zou kunnen zijn. In de mythen en de grote godsdiensten had men geprobeerd elementaire antwoorden te geven op de vragen hoe de wereld in elkaar zit en hoe men het individueel en maatschappelijk handelen moet regelen. In de wetenschappelijke methode hoopte men het middel te bezitten om deze aloude vragen op te lossen, maar nu blijkt dat we voor heel wat belangrijke vragen geen stap verder zijn. Men kan zich dan ook terecht afvragen: Wat is er fout gelopen?

Vooreerst stellen we vast dat de wetenschappen door de dynamiek van hun ontwikkeling uiteengevallen zijn in gaandeweg meer gedetailleerde specialismen. *De wetenschap weet altijd meer, maar elke individuele wetenschapsmens beheerst een steeds beperkter terrein. Er is niemand die het geheel nog kan overzien en de oude vraag van ieder mens naar een totaalbeeld van zijn wereld, krijgt geen volwaar-*

dig wetenschappelijk antwoord. Zo kunnen ook wetenschapsmensen voor gedeelten van hun wereldbeeld nog altijd de behoefte voelen aan mythen of dogmatische systemen.

Het oorspronkelijk streefdoel van de wetenschap, namelijk kennis als antwoord op de nood aan verklaring, later ook kennis in dienst van menselijke behoeften, is niet ongeschonden bewaard gebleven. De wetenschap is vaak ingekapseld in grote organisaties zoals staten (met militaire behoeften) of industriële ondernemingen (met winst-behoeften), zodat men niet meer de noden van de mens in het algemeen centraal stelt, maar de doeleinden formuleert afhankelijk van deze deelsystemen.

Men is er ook niet in geslaagd de vragen betreffende *waarden* en *normen*, dat wil zeggen ethische en politieke vragen, via wetenschap zo te benaderen dat een consensus ontstaat.

Het universaliteitsideaal – mensen die samen ‘wakker’ leven in eenzelfde wereld – is dus niet ten volle bereikt. Bovendien is het besef doorgedrongen dat de resultaten van de wetenschap, in interactie met de techniek, niet alleen weldaden maar ook gevaren voor de mensheid met zich mee kunnen brengen. Een excessief beklemtonen van dat besef leidde tot het ontstaan van antiwetenschappelijke of pseudowetenschappelijke stromingen, tot de ontplooiing van fundamentalistische strekkingen binnen de grote godsdiensten en tot de opkomst van nieuwe religieuze en pseudo-godsdienstige sekten, die dreigen grote aantallen mensen tot de bedwelming van nieuwe droomwerelden te brengen. Het antwoord op deze problemen ligt echter niet in het verwerpen van de eis tot betrouwbare kennis van de werkelijkheid, maar eerder in het opnieuw formuleren van die eis in zijn volle radicaliteit.

14. De wijsgerige kennisverwerving

Oorspronkelijk is de *wijsbegeerte* die vorm van kennisverwerving die ontstaat wanneer men geen vrede neemt met de mythische, magische of dogmatische aanpak; wanneer men de eis van betrouwbaarheid stelt en dus kritisch wordt. Dat betekent dat de wijsgerige houding of instelling aanwezig kan zijn nog vóór de wetenschappelijke. Die veronderstelt immers dat men niet alleen de eis maar ook de *methode* om tot betrouwbare kennis te komen heeft verworven.

Historisch gezien is de wijsgerige houding ontstaan in Griekenland vanaf de 6de eeuw v.o.t. Door onderlinge contacten en confrontaties met andere culturen brokkelde het geloof in mythen af, en dankzij het ontstaan van de wiskunde had men de overtuiging opgedaan dat bewijsvoeringen – dus betrouwbaarheid – wel degelijk mogelijk waren.

Niet toevallig was THALES VAN MILETE zowel de eerste wiskundige als de eerste wijsgeer. Om de ervaarbare wereld te beschrijven bleek de wiskunde echter niet te volstaan. Reeds vlug moesten de filosofen vaststellen dat hun pogingen tot kritisch denken opnieuw leidden tot een waaier van verschillende systemen. Het verschil met de mythische (en dogmatische) benadering lag echter in hun overtuiging dat deze situatie niet bevredigend was; dat discussie en controle nodig waren en dat men de definitiemethodes moest verbeteren. In deze aanhoudende zoektocht naar betrouwbare methodes hebben de wijsgeren zich herhaalde malen geïnspireerd op de reeds ontwikkelde wetenschappen en de resultaten ervan in hun denksystemen opgenomen.

Wat filosofen van de wetenschapsmensen onderscheidt, is dat zij, ondanks de methodologische tekorten, telkens opnieuw de *totaliteit* van de vragen blijven stellen. Deze houding strekt zich uit over drie basisproblemen. Ten eerste is er de factische vraag naar de aard van de werkelijkheid; ten tweede de ethisch-politieke vraag naar het reguleren van het menselijk handelen; en ten derde de epistemologische, of kentheoretische vraag, namelijk of we de eerste twee vragen kunnen beantwoorden, of we betrouwbare kennis kunnen verwerven, en zo ja, hoe?

Om de benaderingswijze van de wijsbegeerte te omschrijven kan men haar wellicht een streven noemen naar *rationaliteit*, naar rationeel denken. In de enge zin van het woord valt het rationele denken samen met het wetenschappelijk denken, dat wil zeggen, een denken waarbij men door een onophoudelijke interactie tussen nauwkeurig geformuleerde theorieën en onbetwifelbaar vastgestelde empirische feiten, tot betrouwbare kennis komt. In de brede, wijsgerige zin van het woord is de rationele benadering gekenmerkt door de eis om betrouwbare antwoorden te zoeken op *alle* vragen, maar, aangezien bepaalde terreinen nog niet voor strikt wetenschappelijke methodes toegankelijk zijn, zal men, waar nodig, de criteria van wetenschappelijkheid versoepelen, zonder nochtans de eis te laten varen die zo dicht mogelijk te benaderen. Men zal dus streven naar een zo

groot mogelijke helderheid in de begrippen en de uitspraken zoveel mogelijk controleren. In geen geval zal men interne contradictie dulden of zal men zich vastklampen aan opvattingen die strijdig zijn met goed gestaafde wetenschappelijke resultaten.

15. Wetenschap en wijsbegeerte

Het onderscheid tussen wetenschap en wijsbegeerte is hier om didactische redenen enigszins vereenvoudigd. Wanneer men de term wetenschap in de brede zin interpreteert (systematische kennisverwerving en rationele argumentatie), dan is wijsbegeerte eveneens een wetenschap. Stelt men de strenge eis van een exacte taal en ver doorgedreven controle via ervaringsgegevens, dan valt het grootste deel van de wijsbegeerte daarbuiten, maar dat geldt dan ook voor sommige gedeelten van andere wetenschappen (zoals sociologie of sommige takken van de psychologie). Daarom zou het nauwkeuriger zijn om gradaties van rationaliteit te onderscheiden, naarmate een onderzoek meer of minder de strenge eisen benadert.

Wijsbegeerte, rationaliteit in de brede zin, heeft dus voorop de wetenschappen dat men de *totaliteit* van de grote vragen stelt (zodat mythe en dogma kunnen verdwijnen), maar heeft als nadeel dat de *betrouwbaarheid* van de antwoorden enigszins in het gedrang komt. Het is een bedrijf dat nooit af is, maar altijd nood heeft aan verdere kritiek en verbetering. Zoals de rivier van Herakleitos, waarin men nooit twee keer kan baden, stroomt de wijsbegeerte steeds verder, zich voortdurend vertakkend en vernieuwend wanneer andere inzichten zich opdringen en nieuwe problemen ontstaan.

16. Rationaliteit

De definitie van rationaliteit, en dus van de wijsgerige methode, die we in deze tekst voorleggen, is eerder vaag. Het is namelijk niet duidelijk wat men nog als een aanvaardbaar bewijs mag beschouwen wanneer men het niveau van strenge wetenschappelijkheid niet kan bereiken. Dat is een van de voornaamste redenen waarom filosofen zoveel van mening verschillen. Ze hebben namelijk uiteenlopende opvattingen over wat een behoorlijke argumentatie is. Dat menings-

verschil bestaat met betrekking tot het probleem van de mededeelbaarheid (hoe exact moet de filosofische taal zijn?), het probleem van de eenheid en coherentie (zijn sommige contradicties aanvaardbaar; moet men werkelijk een eenheidstheorie hebben?) en dit van de empirische verificatie (is over alle problemen empirische controle mogelijk; moet men alle observaties aan zeer strenge voorschriften onderwerpen?). Voor deze vragen is er geen simpel antwoord. Wie een eigen positie wil zoeken moet vooral de volgende stelling in acht nemen: naarmate men de eisen van de bewijsvoering strenger maakt (meer gelijkend op die van de wetenschap), in dezelfde mate zal men ook minder vragen kunnen beantwoorden, maar naarmate men de eisen soepeler maakt, in dezelfde mate zal de betrouwbaarheid van de antwoorden eronder lijden.

De mensheid heeft in de loop van de geschiedenis blijk gegeven van een ontstellende lichtgelovigheid en door slechte denkmethodes werden opvattingen verspreid die onnoemelijk veel lijden hebben veroorzaakt, zoals godsdienstoorlogen, heksenvervolgingen, rassenwaan. Daarom lijkt het eerder aangewezen strenge argumentatie-eisen te stellen en dus op een aantal vragen het antwoord schuldig te blijven. Wanneer men echter niet in de extremen vervalt van een sciëntisme waarin geen enkele wijsgerige vraag mogelijk is, of van manifeste irrationaliteit, lijkt het bestaan van een zekere speling in de appreciatie van deze problematiek aannemelijk en zelfs nuttig.

17. Irrationeel en a-rationeel

Bij de niet-rationele, dat wil zeggen niet-wijsgerige en niet-wetenschappelijke benaderingen van problemen, kan men een onderscheid maken tussen irrationele en a-rationele houdingen.

Irrationaliteit doet zich voor bij die 'denkers' die ideeën naar voren brengen die of interne contradicties bevatten, of manifest in strijd zijn met de alledaagse ervaring of algemeen aanvaarde wetenschappelijke inzichten afwijzen. Zo zijn bijvoorbeeld de getuigen van Jehova, en sommige christenen en moslims, irrationeel in hun verzet tegen de evolutietheorie en in hun letterlijke interpretatie van de Bijbel of de Koran, omdat hun opvattingen vanuit wetenschappelijk oogpunt volkomen onhoudbaar zijn. Mensen die in astrologie geloven, zijn eveneens irrationeel omdat dit in strijd is met onloochenbare wetten

van de genetica. Veel recente pseudowetenschappelijke theorieën zijn op dezelfde wijze te beoordelen omdat ze op grond van de wetenschap onmogelijk of hoogst onwaarschijnlijk zijn. (Zie ook pag. 113)

A-rationeel zijn die leerstellingen die niet voor rationale of wetenschappelijke argumentatie vatbaar zijn, maar evenmin duidelijk strijdig met de logica of de wetenschappelijke gegevens. De opvattingen van de voornaamste hedendaagse protestantse en katholieke theologen bijvoorbeeld kan men in deze zin a-rationeel noemen. Ze zijn van mening dat het object van hun studie (de relatie van de mens tot de godheid) niet voor een bewijsvoering vatbaar is, maar ze vermijden het wetenschappelijk onhoudbare stellingen te verkondigen.

Irrationele stromingen moeten we bestrijden – met intellectuele middelen – omdat ze een maatschappelijk gevaar betekenen. De vraag of men in zijn wereldbeschouwing een plaats openlaat voor het a-rationele, lijkt een kwestie van persoonlijke appreciatie en hoeft geen twistpunt onder de mensen te blijven.

18. Traditionele indeling van de wijsbegeerte

Men kan een enigszins neutraal idee krijgen van het studiegebied van de wijsbegeerte door een van de traditionele indelingen te bekijken. Die welke we hier voorstellen, geeft ongeveer de situatie in de achttiende eeuw weer.

18.1 De factische, of metafysische problemen

In de meest algemene zin van het woord is *metafysica* de leer over de grondslagen van alles wat bestaat, van al het zijnde. Sinds de Oudheid, en dit tot in de zeventiende eeuw, bestudeerden de filosofen *alle* problemen inzake feiten, daarom vindt men in hun werk ook een afdeling over fysica. Vanaf de achttiende eeuw was men van mening dat dit domein een afzonderlijke wetenschap vormde; de metafysica bleef dan bestaan als de leer over de meest fundamentele vragen in deze gebieden. Men onderscheidde hierbij de volgende onderdelen.

(a) *Ontologie (metaphysica generalis)*: men zoekt algemene beginselen van het zijnde als zijnde. Bijvoorbeeld: wat is 'zijn'; waarom is er iets en niet niets; is er slechts één soort zijnde of zijn er meerde-

re; wat is de relatie tussen zijn en kennen, tussen zijn en menselijke existentie?

(b) *Bijzondere metafysica (metaphysica specialis)*: men onderzoekt de beginselen of de grondslagen van de voornaamste soorten zijnden. Hierin kan men onderscheiden: (i) *rationele kosmologie*: bestudeert de (basis-)structuur van de wereld (de kosmos). (ii) *rationele psychologie*: de algemene leer over de mens. Men noemde dat 'psychologie' omdat men de ziel (de psyche) als het meest essentiële deel van de mens beschouwde; momenteel gebruikt men liever de term 'wijsgerige antropologie'. (iii) *rationele theologie* (soms ook theodicee genoemd): dat is de wijsgerige leer over God, waarin men onder meer problemen over het bestaan van God, zijn wezen en de godsbewijzen bestudeerde. Rationele theologie wordt tegenwoordig nog zelden beoefend; wat men nu 'theologie' noemt is geen wijsgerige leer, maar de studie van een openbaring. Zo bestaat er een islamitische theologie, een katholieke theologie, en dergelijke meer.

18.2 De ethisch-politieke (of normatieve) problemen

- (a) *Ethica* (of moraalfilosofie) bestudeert de normen van het handelen en de waarden (het goede, de plicht...).
- (b) *Politiek* (politieke filosofie) bestudeert de vraag hoe men de maatschappij moet organiseren. Hoewel de politiek vanaf de Oudheid een van de belangrijkste studiegebieden van de filosofen was, zijn er toch indelingen waarin deze leer niet wordt vermeld.
- (c) *Esthetica* is de filosofische studie van het schone en de kunst. Ze heeft een enigszins apart statuut, maar hoort wellicht toch het best thuis in een theorie over waarden en normen.

18.3 De kennistheoretische problemen

Door de opkomst van de filosofie in de zesde eeuw v.o.t. komen een reeks vragen aan de orde die men daarvoor nooit had gesteld; in het bijzonder de vragen of we betrouwbare kennis kunnen bereiken – kunnen we waarheid en schijnwaarheid van elkaar onderscheiden? – en zo ja, op welke wijze kan dit gebeuren? Deze problematiek ontstaat uiteraard zodra men mythen, magie en spreuken in twijfel gaat trekken en zoekt naar betere denkvormen. Dat is de kritische, epistemologische, of kennistheoretische vraagstelling. Men kan twee grote afdelingen onderscheiden.

(a) *Logica*: voor ARISTOTELES (4de eeuw v.o.t.), de grondlegger ervan, was dit de theorie van de geldige redenering. In onze tijd bestaat de hoofdbrok van deze wetenschap uit een theorie over de taal en de redeneerwijze van de wiskunde, dat wil zeggen de deductieve methode. Daarnaast is er ook een ontwikkeling die zich buigt over de redeneerwijze van de ervaringswetenschappen.

(b) *Kennisleer* of epistemologie: bestudeert de vraag wat kennis is, of we geldige kennis kunnen bereiken en hoe dit moet gebeuren.

In onze tijd besteedt men binnen het domein van de kennistheoretische problemen ook veel aandacht aan de vraag wat wetenschap is en volgens welke methodes die te werk gaat. Deze studierichting noemt men ook de theorie of filosofie van de wetenschap.

18.4 De indeling van de wijsbegeerte zoals we die hierboven hebben geschetst, geeft slechts een stadium weer in de ontwikkeling van de filosofie. Vóór de zeventiende eeuw werden bijna alle problemen die de mens zich stelde, benaderd in de wijsbegeerte. Sinds het ontstaan van de moderne natuurkunde in de zeventiende eeuw heeft men gaandeweg ingezien dat de meeste problemen die de natuur betreffen in de wetenschappen thuishoren. In de negentiende eeuw ontstonden de mens- en cultuurwetenschappen; ook voor de problemen in verband met de mens zijn er nu specialisten. In onze eeuw verwijderd ook de logica zich van de filosofie (ze sluit meer aan bij de wiskunde) en velen menen dat alles wat vroeger onder metafysica viel, ofwel tot de wetenschap behoort, ofwel een zinledige bezigheid is. Ook voor morele en politieke problemen bestaan nu wetenschappelijke (psychologische, sociologische) methodes, en hetzelfde geldt voor de wetenschapsfilosofie. Men krijgt de indruk dat de wijsbegeerte aanvankelijk een weelderige boom was die in de loop van de geschiedenis één voor één haar takken verloren heeft en allengs het beeld begint op te roepen van een wilgetronk in een winterlandschap. Niettemin duiken telkens weer problemen op waarvoor blijkbaar nog geen wetenschappelijke antwoordmethodes bestaan, zoals vragen van levensbeschouwelijke aard of kritische vragen in verband met de maatschappij en de wetenschapsbeoefening. Voor die problemen bestaat natuurlijk altijd de gemakkelijke oplossing van mythen, dogma's en irrationele benaderingen, maar toch lijkt het meer verantwoord de weg van de rationaliteit te kiezen, en dus een wijsbegeerte te ontwikkelen die niet afkerig staat tegenover de wetenschap, maar die tot

taak heeft dié problemen naar voren te brengen die anders verzwegen zouden worden. Kortom, zoals we reeds stelden: de filosofie is de studie van die problemen waarvoor we nog geen wetenschappelijke oplossingsmethodes hebben.